

BALOGH RÓBERT

Dezső, a diktátor¹

Élelmiszerellátás és a vidék-város viszony a második világháború után: a tiszántúli sertésgazdaság példája

Az elmúlt években újra fellángolt az 1945-ös év magyarországi jelentőségéről szóló vita, s ez számos eredményt hozott a társadalomtörténet tekintetében is. Az 1944 őszi szovjet katonai sikerek után Magyarországon kialakuló intézményes szerepekről és a kormányzás mibenlétéről nincs egyetértés a történészek között. A vélemények jórészt a szovjetizálás kérdése mentén polarizálódnak. Vannak, akik azonosulnak Bibó István kortárs elemzésével.² Bibó 1945 végén publikált elemzése szerint annak ellenére, hogy a korabeli bolsevik politika deklarált irányai ismertek voltak, és a vesztes háború súlyosan megviselte a lakosságot, évekig valódi lehetőségként lehetett számolni azzal, hogy működni fog a koalíció, és a szereplők egy demokratikus harmadik út felé kormányozzák Magyarországot.³

A történész szakma korábbi generációja, mint például Korom Mihály, Balogh Sándor, vagy Izsák Lajos, Bibóval lényegében egyetértve, a demokratikus fejlődés lehetőségének fokozatos szűkülését állapították meg a dokumentumok alapján. Rajtuk kívül többen látták úgy, hogy lényegesek voltak az 1944-45-ös belpolitikai mozgások, mivel a szereplők ekkor nem hittek abban, hogy az az egyetlen lehetőség, hogy totális szovjet uralom jöjjön létre az országban. Szűcs László az Ideiglenes Nemzeti Kormány működését összegezve a kormány gazdasági kiszolgáltatottsága, s ehhez képest rendkívüli teljesítménye mellett arra hívta fel a figyelmet, hogy 1945 során voltak időszakok, amikor úgy tűnt, hogy az 1944-es válsághoz képest kedvező irányba indult az ország, s nem volt

¹ A címben szereplő Dezső A *Tanú* című filmben szereplő, ikonikussá vált disznóra utal.

² Horváth Sándor és Bódy Zsombor az „1944/1945: Társadalom a háborúban” című kötet bevezetőjében Bibó egy másik írása körül kialakult vitára, illetve az 1945 körül kialakult diskurzus hitvita jellegére hívja fel a figyelmet. Horváth-Bódy 2015. 7-8.

³ Bibó 1945 végén a *Valóság*ban megjelent „A magyar demokrácia válsága” című vitairatában írja: „Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadítás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságainak emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket hosszú lejáratra megnyitott. Életbe vágó kérdés Magyarország számára, hogy a szovjet hadsereg felszabadító teljesítménye a magyar demokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét, és ne menjen veszendőbe.” <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/167.html>

egyértelmű, hogy újabb mélypontok következnek. Stefano Bottoni homogén szovjetizálás helyett dinamikusabb kereteket lát. Úgy ítéli meg, hogy az 1945. november 4-i választások érdemben hatottak a SZEB és az MKP stratégiájára, s érzékeli a demobilizáció szovjet külpolitikára gyakorolt hatását is. Témám szempontjából fontos Föglein Gizella kutatása is, aki az 1944-49 közötti időszak alkotmánytörténetét tárgyalva teret enged a magyar politikai elit döntéseinek, s azokra az új politikai intézményekre hívja fel a figyelmet, amelyek kiüresítették a törvényhozás és a kormány szerepét.⁴ Palasik Mária a Független Kisgazdapárt és az MKP közötti harcot helyezi a középpontba az 1944-47 közötti időszakról szóló monográfiájában.^{5 6}

A fenti irányvonallal szembehelyezhető korai szovjetizálás és korai diktatúra tézisént Gyarmati György dolgozta ki a legalaposabban 1995-96-ban. A szerző az arányos hatalommegosztással és a B-listázással kapcsolatos koalíciós vitát elemelve arra a következtetésre jutott, hogy az MKP politikai dominanciája már 1946-ban intézményesült.⁷ Borhi László olyan mértékűnek tartja a Szovjetunió túlsúlyát, hogy nem csak a Magyar Kommunista Párt és a szovjet vezetés közötti különbségtételt látja értelmetlennek, de a pártok közötti viszony elemzését is. Borhi olvasatában Magyarország legkésőbb 1945 januárjától a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) diktatúrája, vagyis szovjet uralom alá került.⁸ Földesi Margit SZEK-ben foglalkozó köteteiben indulatosan ítélte el a Vörös Hadsereg és a SZEK tevékenységét, amelyet a pusztítással azonosított.⁹ Ungváry Krisztián éppen Bibó 1945-48-ra vonatkozó téziseit bírálva fejtette ki, hogy a Vörös Hadsereg bevonulása után semmilyen politikai mozgástér nem maradt Magyarországon.¹⁰

Mindezen viták ellenére a mindennapok egyik meghatározó kérdése, az élelmiszerellátás eddig ritkán kapott figyelmet. Az élelmiszerhiány és az 1945 második felében jelentkező hiperinfláció politikai következményeit helyi szinten és az ipari munkásság körében vizsgálva Mark Pittaway egyfelől rámutatott, hogy a törésvonalakat tekintve legalább három viszonyrendszer létezett a korabeli vidéki Magyarországon. Voltak a baloldali-konzervatív beállítódás mentén szélsőségesen megosztott üzemek és települések, mint például Újpest. Léteztek hagyományosan baloldali kötődésű területek, mint például Tatabánya, és olyan mikrorégiók is, ahol korábban egyáltalán nem volt szociáldemokrata vagy kommunista párti jelenlét. Ezek az eltérő viszonyok jelentősen befolyásolták a hiány korabeli percepcióját. Másrészt, Pittaway 1945-ös viszonyokra vonatkozó

⁴ Föglein 1993.

⁵ Palasik 2011.

⁶ Bottoni 2014: 46-48

⁷ Gyarmati 1996: 497-572. Gyarmati 1995.

⁸ Borhi 2004.

⁹ Földesi 2009.

¹⁰ Ungváry 2001.

következtetése szerint: „Az a körülmény, hogy az állam mind országos, mind pedig helyi szinten képtelen volt a lakosság elemi szükségleteit kielégíteni, nem csak a baloldali pártoknak az 1945-ös őszi választásokon elért gyenge eredményének magyarázatául szolgált, de az állam tekintélyét is aláásta.”¹¹ A beszolgáltatás problémájával Magyarországon a legátfogóbban Erdmann Gyula foglalkozott. Erdmann *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956* című monográfiájában az 1942-44 közötti ún. Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerről megállapítja, hogy az már 1943-ban lehetetlenné tette az újratermelést, s emellett aránytalanul terhelte a kisebb területen gazdálkodókat. A szerző hangsúlyozza azt is, hogy Magyarországon az élelmezési helyzet már a háború előtt sem volt kielégítő. Az 1945-ös viszonyok kapcsán Erdmann megállapítja, hogy a számos intézményes folytonosság mellett a legjelentősebb változást az hozta, hogy a beszolgáltatás mértéke nem volt pontosan meghatározva. Erdmann szerint „*Parancsoló szükség diktálta tehát a világháború előtt és alatt már kibontakozó kötött gazdálkodás kiteljesítését.*” Szempontunkból jelentős a kötet azon megállapítása is, amely a város-vidék viszony dimenzióit határozza meg: „*A városi lakosság, az ipari munkásság joggal tarthatott igényt a kemény újjáépítési munka közben a minimális szintű élelmezésre, de ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a parasztságtól az adott helyzetben lényegében ellenérték nélkül tudta csak a kormányzat az árutermelést szorgalmazni. Áthidalhatatlan ellentét keletkezett, amely a stabilizációig feloldhatatlan maradt. A parasztság a maga módján védekezett.*”¹² Erdmann egy rövid bekezdésben, a sertéshús példáján mutatja be a kötött gazdaság jelentését. Ebben megjegyzi, hogy a rendkívül széles körű vágási tilalom mellett az igazgatás azzal próbálta mobilizálni az ellátatlanokat, hogy azok a szövetkezetek, amelyek lemondtak a közellátási igényről, vágási engedélyt kaphattak. Az 1945-ben érvényben levő rendelkezések értelmében kézicsomagként mindössze egy kilogramm zsírt és három kilogramm húst lehetett szállítani.¹³ A beszolgáltatás kérdésével Tóth Judit és Nagy Netta is foglalkoztak, azonban kutatásaik az 1950-es évekre fókuszáltak, így csak érintették az 1945 körüli időszakot.¹⁴

Jelen tanulmányban azt mutatom be, hogy az élelmiszerellátás 1945-ös helyzetét döntően a beszolgáltatási rendszer közösségre gyakorolt hatásai, az országos és a helyi adminisztráció, a vidék-város kapcsolat, valamint az ember-állat viszony alakították. Ebből a kérdésfelvetésből következik, hogy a front átvonulása és 1946 nyara, vagyis a forint bevezetésének időpontja közötti élelmiszerhiány kapcsán számos szereplő döntéseit kell figyelembe vennünk. Az egyes szereplőknek igen eltérő elképzelései voltak az igazságos és kívánatos élelmiszerelosztás mibenlétéről. A lehetséges döntési helyszínek közül a háziállattal rendelkező háztartásokat, a közigazgatás központi szintjének intézményeit,

¹¹ Pittaway 2012. 37. (a szerző fordítása)

¹² Erdmann 1992. 19.

¹³ Erdmann 1992.20.

¹⁴ Nagy 2013., Tóth 2011.

a főispáni tevékenységet, valamint a politikai pártok helyi tevékenységét vizsgálom. A szalonna címbeli és a tanulmányban játszott szerepét az indokolja, hogy a sertések, illetve a hizlalásba fogható malacok kiemelt szerepet játszottak mind a Vörös Hadsereg magyarországi ellátásában, mind pedig a de facto szovjet dominancia mellett működő, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által a Szovjetunióba irányított jóvátételi szállításokban.

AZ ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK ÉS AZ ELOSZTÁS ELLENŐRZÉSE A KÖZELLÁTÁSBAN: RENDELETEK, ZSÍRHIVATAL, OLTÁSOK

A politikai szereplők számára a fegyverszüneti megállapodás nyomán legkésőbb 1945 elején világossá vált, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kevés szuverenitást ad át a magyar kormánynak, s az is, hogy a SZEB elsősorban azt várja el, hogy a kormány stabilizálja a gazdaságot, biztosítva ezzel a jóvátételi szállításokat.¹⁵ Az 1944 decemberében megalakult ideiglenes kormány, majd a választások nyomán felálló első Nagy Ferenc-kormány ezzel együtt, illetve éppen ezért, a gazdaság teljes körű ellenőrzésére formált igényt. A közellátási politika legfontosabb eleme a kötött gazdálkodás volt. Egy 1947 tavaszán született, a forint bevezetésének hatásait értékelő jelentés kellőképpen megvilágítja az utóbbi fogalom jelentését: „Hatásos árszabályozás csak készletgazdálkodási alapon valósítható meg, amelynek természetes velejárója a kötött forgalom. A kötött forgalomnak lazításra és szűkebb térre korlátozása igen sok nézőpontból kívánatos és egészséges, ha a hatályos árszabályozás más módon biztosítható.”¹⁶ A begyűjtés és elosztás központosított rendszere, vagyis az erőforrás-elosztás módja attól függött, hogy az államigazgatás mit tartott lehetségesnek. A kormány a kötött gazdálkodást számos termék esetén, így a sertéságazatban is rendeletek útján, a forgalmat ellenőrizni hivatott intézményeken, valamint a tudományos tudás és az adminisztráció összekapcsolásán keresztül kívánta megvalósítani.

A korábbi rezsim által kialakított viszonyokhoz képest mindhárom területen jelentkeztek törések és folytonosságok is. A magyarországi gazdákat a közellátási rendeletek 1941-től a sertésállomány bejelentésére, majd a sertés és zsír beszolgáltatásra kötelezték. A vágási tilalom 1944 végén, már az Ideiglenes Nemzeti Kormány idején lépett életbe. A rendeletek tekintetében a beszolgáltatási rendszer legfontosabb változása az 1940-44-es ún. Jurcsek-féle rendszerhez képest az volt, hogy a búza alapú számítást 1945 elején felváltotta az az elv, hogy a minimum szükségleten belül mindent be kell szolgáltatni. A jóvátételi kötelezettség becikkelyezése után kiadott 6.620/1946 M.E. rendelet ugyanakkor megadta az

¹⁵ Horváth 2003: 257. „Nagy Ferenc – Véleménye szerint a magyar állam szuverenitása annyi, amennyit a szovjet hatóság adott. Felfogása szerint ezen a szuverenitáson nem esik sérelem, ha a Szovjet budapesti követével tárgyal.” Lásd még Feitl 2003: 149.

¹⁶ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié 1947. április 9.

egy-árucikkék búzaértékben kifejezett értékét. Ez alapján 1 kg hús 15 kg búzá-
nak, míg 1 kg zsír 20 kg búzá-
nak felelt meg. A rendelet jelzi, hogy a kormányzat
továbbra is a kenyérellátásban látta a közellátás és a termelés kulcsát, s azt is,
hogy a zsír kiemelt értéket képviselt. Ugyanez a rendelet érvényben hagyta a
megelőző kormányzat által bevezetett búzakötvény rendszerét is, amely csök-
kentette, illetve a beszolgáltatók szempontjából fiktívvé tette a rendszer kész-
pénzigényét. Az elosztási rendszer kategóriái szintén folytonosságot mutatnak,
vagyis követik a jegyrendszer 1945-ben már világszerte elterjedt gyakorlatát is.
A jegyrendszer egyik alapja a kategóriaképzés volt, amelyben léteznek preferált
társadalmi csoportok. Leggyakrabban a terhes anyák, a különböző korú gyer-
mekek, valamint a nehéz fizikai munkát végzők alkottak kiemelt kategóriákat,
s így volt ez Magyarország esetében is.

A közellátási igazgatás vonatkozó kimutatásai mindenkit ellátatlannak te-
kintettek, akik nem voltak őstermelők. Ebben a számítási rendszerben az el-
látatlanok száma 1946-ra jelentősen csökkent 1939-hez képest: 5 097 063 helyett
már „csak” 3 829 644 ellátatlan élt az országban. A kormány az élelmezési hely-
zetet ettől a háború után egy évvel még nem ítélte kielégítőnek vagy akár csak
biztatónak: „A most folyó gazdasági évben 0,25 kg-os napi kenyéradag és 1,2 kg-os
havi finomliszt adag feltételezésével az alapadagra javasolt ellátatlan évi lisztfogyasz-
tása 65,2 kg kenyérliszt és 14,4 kg finomliszt. A testi munkás kenyéradagjához 91,4 kg
a nehéz testi munkás kenyéradagjához 117,7 kg liszt szükséges.” Ennek a jelentés sze-
rint egyharmad-egynegyed része hiányzott.¹⁷ A hiányt a jelentés főként annak
tulajdonította, hogy a fővárosi lakosok tömegesen visszaéltek a hatályos rend-
szerbe épített bizalommal: „A Jegy-Központ a kenyérbélyeket jegyzék alapján szol-
gáltatja ki a házmegbízottak aláírása alapján, melyet a rendőrség nem láttamoz.”¹⁸ Az
érvelés szerint az ellenőrzés hiánya azt eredményezte, hogy a 150 000 munkás
371 000 jegykönyvet igényelt. Ugyanezen anyag szerint olyan normarendszerre
lenne szükség, amely egyrészt nem csak a kenyérre, de a zsírra és cukorra is vo-
natkozik, másrészt a 649 307 főre tett közlekedési és ipari munkásoknak, azok
családtagjainak, valamint a várandós nőknek és a kisgyermekeknek biztosítja a
napi szükséges élelmiszer mennyiséget. A javaslat értelmében az utóbbiak napi
fél liter tejre és két tojásra is jogosultak lettek volna. A fővárosi hiány és annak
hivatalos magyarázata tehát 1946 őszén a kategóriák szigorítása, vagyis a tényle-
gesen ellátásra jogosultak körének szűkítése irányában hatott.

A közellátási minisztérium vezetését azonban más szempontok is befolyá-
solták. A rendeletek végrehajtásáról szóló minisztériumi jelentésekben gyakran
feltűnt a város-vidék kapcsolat, illetve különbség is. A fentebb idézett, 1947 áp-
rilisában készült dokumentum alap gondolata az volt, hogy a vidéki és a „kö-
tött jövedelmű” lakosság ellenérdekelt a gazdasági fejlődésben, mivel a kötött

¹⁷ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyér gabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

¹⁸ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyér gabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

gazdaság nélkül jóval magasabb árszínvonal alakulna ki. Ha a világpiacon hatások nem számítjuk is, „a termelői érdek a mezőgazdasági főtermények hatósági árának jelentős emelését kívánja...a termelés folytonosságának biztosítása céljából.” Egy másik, Dr. Jánky osztályfőnök által írt jelentés a hiányért a beszolgáltatás hiányosságait tette felelőssé és több pontos megoldási javaslatot terjesztett elő. Ebben Jánky feltételezte, hogy a B-listázások és a várható (végül ki nem írt) helyhatósági válaszítások vidéki településeken azt eredményezik, hogy a hivatalban levők nem akarnak fellépni azokkal szemben, akiknek elmaradásuk van a beszolgáltatás terén. Másrészt, felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdák a terményhiány miatt nem tudják majd etetni az állatokat, így azokon túl fognak adni. Jánky úgy érvelt, hogy ha az állam nem vásárolja fel sürgősen az állatállományt, a következő félévben súlyos gondok lesznek a jótéteti szállítások terén.

A vidéki beszolgáltatási helyzetről 1946 áprilisában befutó jelentések két fontos körülményről tanúskodnak. Először is arról, hogy ekkor és az ezt megelőző időszakban a kiépített közigazgatási rendszer ellenére nem állt a minisztérium rendelkezésére pontos és rendszeres információ a beszolgáltatott mennyiségekről. Még olyan békési települések sem közöltek adatokat, ahol jó összeköttetései lehettek Szobek András államtitkárnak, a megye korábbi főispánjának. A vidéki ellenőrzőkörút nyomán keletkezett összegzésből azt is megtudjuk, hogy az adathiány leginkább a zsír és hús tekintetében volt jelentős. Ezekről az árucikkekről legfeljebb annyit lehetett tudni, hogy az elvárt mennyiség mintegy harmada érkezett meg a gyűjtőhelyekre, illetve, hogy „a zsír helyi ellátására és a Vörös Hadsereg igényeire megy”.¹⁹ Egy 1947 januárjában keletkezett dokumentum alapján úgy vonhatjuk meg a kötött gazdálkodás 1946-ra vonatkozó mérlegét, hogy a jótétetként előírt élelmiszert a vidéki lakosság 1946-ban beszolgáltatta, a városok, s elsősorban a főváros azonban folyamatosan súlyos élelmiszerhiánnyal küzdött. Az 1947 elején fennálló, 530 vagon búzában és rozsbán jelentkező jótéteti hátralékot ugyanis a feljegyzés egy hónapon belül kiegyenlíthetőnek ítélte. Megállapította ugyanakkor azt is, hogy Budapest ellátási gondjai miatt a jótétetre szánt szállítmányok felét a főváros ellátására kell átcsoportosítani, s ugyanezen ok miatt nem lehetett egy, közelebbről meg nem nevezett, Békés vármegyének juttatott szovjet kölcsönt sem törleszteni.²⁰

Egy, a beszolgáltatási kötelezettség módosítására vonatkozó rendelettervezet a vidékkel kapcsolatos politikát és a közellátási szervezet és a kommunista vezetés közötti viszonyt egyszerre világítja meg a Baloldali Blokk megalakulása után mindössze három hónappal, tehát egy kielezett időpillanatban. 1946. június 19-én az MKP képviselőjében Nagy Imre egy olyan javaslatcsomagot terjesztett Szobek államtitkár elé, amely arra hivatkozva, hogy az újonnan földhöz jutók

¹⁹ MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1946. április 18. A közigazgatási szervezeten belüli információ-áramlással kapcsolatos problémákra lásd még MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1946. november 27. A szentesi közellátási felügyelő levele

²⁰ MNL OL XIX-K-4-b 1. d. 2. dosszié 1947. január 20.

terhei túl magasak, a 10 és 20 katasztrális hold közötti területen gazdálkodók terheinek egy részét átcsoportosította volna a 20 katasztrális holdnál nagyobb területen gazdálkodók terhére. Így például utóbbiaknak holdanként 10 kg helyett 12 kg húst kellett volna beszolgáltatniuk. A javaslatcsomagot Szobek az előterjesztésre írt jegyzetek alapján nem támogatta. Végül a kormány elé 1946. július 6-án olyan javaslat került, amely a kukorica, burgonya és búza közötti átváltási arányokon Nagy Imre javaslatához hasonló módon változtatott ugyan, de a teherátrendezést nem tartalmazta. Ez nem csak azt jelenti, hogy a közellátási szervezet 1946 nyarán megfogalmazhatott egy önálló, az MKP által képviselttel ellentétes álláspontot. Az esemény értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a Baloldali Blokk megalakulásának közvetlen előzménye az volt, hogy a Kisgazda Párt felül kívánta vizsgáltatni a földosztással kapcsolatos panaszok egy részét. A Nagy Imre által beterveztetett és az államtitkár által elutasított javaslat tehát politikailag érzékeny területet érintett.

A kontinuitás és törés kérdését a továbbiakban vizsgálva ki kell térnünk a közellátás szervezetének egyéb szereplőire is. A sertéseket illetően az 1943-ban közvetlen állami tulajdonba kerülő szövetkezet, a Magyar Állatértékesítő Központ szerepeit átvéve, a Hús- és Zsiradék hivatal került központi szerephez. A beszolgáltatás, jóvátétel és közellátás irányításában kulcsszerepet játszó Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ és a Magyar Árucsereforgalmi Intézet Rt.-hez hasonlóan a Hús- és Zsiradék hivatal sem volt tehát új jelenség 1945-ben.²¹ Ezt jelzi az is, hogy 1945 folyamán a dolgozók jelentős része igazolási eljárás alá került.²² A hivatali adminisztráció által intézett egyes ügyek közül szinte alig maradt fenn irat, a hivatal neve azonban rendre feltűnik az 1944 végén és 1945 elején kinevezett közellátási kormánybiztosok (vagyis a vármegyei főispánok) levelezésében, amikor zsír- és olajkészlet kiutalásáról van szó. A Hús- és Zsiradék hivatal a Jóvátételi Hivatal létrejötte után komoly szerepet kapott a jóvátételi szállításokban is, sőt teljes költségvetésének 71%-át a jóvátétel céljára vásárolt sertések és termékek tették ki, a magyarországi közellátás finanszírozására 29% jutott.²³

Ennek ellenére az egyik belső jelentés szerint a hivatal vezetői igen optimisták voltak a sertésállomány tekintetében, s úgy számoltak, hogy 1948-ra a jóvátételi szállítások folyamatossága mellett is helyreáll az 1940-es létszám, jelentős exportlehetőséget teremtve ezzel.²⁴ A számítás évi 30-50 ezer jóvátételre szál-

²¹ Az Állatforgalmi Központ funkcióira lásd Huszadik Század, <http://www.huszadikszazad.hu/cikk/tizenkilenc-kozponti-sertesvago-helyet-jeloltek-ki-az-orszag-teruleten> és <http://www.huszadikszazad.hu/1943-marcius/gazdasag/a-magyar-allatertekeesito-szovetkezet-uj-feladatairol> letöltve: 2015. november 8. A jóvátétel szervezetére lásd: Gábor 2009: 19. és Honvári 2012 http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovattetel_a_2_vilagaboru_utan/ letöltve: 2015. november 8.

²² BFL Z 1015 3-5. d. ezen eljárásokkal kapcsolatos iratokat tartalmaz

²³ BFL Z-1015 1. d. „Feljegyzés dr. Bárányos Károly miniszter úr részére a Hús- és Zsiradék hivatal 1946-47. évi rezszielőirányzata és annak fedezete tárgyában.” 1946. október 14.

²⁴ BFL Z-1015 1. d. Domokos IV. 3

lítandó és további 50 000, kereskedelmi szerződés keretében a Szovjetunióba szállítandó sertés mellett is évi több mint félmillió sertés, illetve ezek feldolgozott húsának exportját tartotta lehetségesnek 1948-tól, főként cseh, osztrák és angol piacra. A hivatal úgy látta, hogy világszinten az 1946-47-es éveken túl hosszabb távon is keresleti piaccal kell számolni, azonban problémát jelent, hogy a magyar sertéshús minősége elmarad a nyugati országokétól. Az előterjesztő 1946-ra 2,5 millió, 1947-re 3 millió sertéssel számolt, amennyiben sikerül tartani a kocák 25%-os arányát a teljes állományon belül.²⁵ Több előterjesztés erre hivatkozva érvelt amellett, hogy a Hús- és Zsiradék-hivatal alakuljon át kereskedelmi vállalattá. A javaslat mindezen túl tagok sokszínű csoportját vetítette előre: gazdákat, kereskedőket, hizlalókat, hűtőházakat, konzervgyárakat, húszüzemeket. A kereskedelmi tevékenység megvalósíthatóságára vonatkozó számítások mutatják a sertéshúsnak a gazdaságban játszott szerepe változásait. Az új piac jellemzőit és dimenzióit a hivatal is alakította volna, amennyiben tervei megvalósulnak: „Az új szerv célja volna a jótételezői hizlalás és szállítás további lebonyolítása, tenyészállat nevelés és értékesítés, állat- és állattermék felesleg bel- és külföldi elhelyezése.”²⁶ Ezzel együtt, a második világháború utáni években a sertések súlyával, azon belül a szalonnával és zsírral kapcsolatos elvárásokat a fegyverszüneti szerződés, a minimum szükséglet fogalma, valamint az újjáépítés gazdasági és politikai jelentősége formálták. A hivatal a fejenkénti átlagos szükségletet 10 kg/évre tette, egy sertésre 50 kg ún. fehérarut számított, s úgy kalkulált, hogy 1,1 millió sertést kell levágni a szükséglet fedezéséhez. A számításban szerepelt egy, az újjáépítés súlyát jelző külön kategória is: „a bányászok és hídépítők”, akik szükséglete fejenként 28,5 kg illetve 24 kg.

A sertéshizlalással, valamint a magyarországi sertésszükséglettel kapcsolatos szaktudás kapcsán az 1930-as évek és 1948 között több folytonosság, mint törés figyelhető meg. A kisgazdaságok üzemszerű működtetésével kapcsolatban Kulin Sándor 1943-ban és 1947-ben is kézikönyvet írt, s Csáky Ferenc azon expressz hizlalással kapcsolatos táblázataira hivatkozott, amelyek az 1930-as években kerültek kialakításra. Ez utóbbiakat Harsány Péter közellátási minisztériumi osztályvezető gondolta tovább a takarmányozás szempontjából. Az ország 1945-46-os élelmezési helyzetét és kilátásait Mártha Zsuzsanna, majd a béketárgyalásra készülő minisztériumi kiadvány is Sós József 1942-ben megjelent *Magyar néptáplálkozás* című monográfiája nyomán elemezte.²⁷ Az állategészségügy a Hús- és Zsiradék-hivatal tevékenységében 1945-ben három szempontból is fontossá vált. Először is a járványveszély miatt: a sertéspestis elleni szérum előállításához sertésekre van szükség, a laboratóriumok és szérumtermelő telepek azonban

²⁵ BFL Z-1015 1. d Domokos IV. 4.

²⁶ BFL Z-1015 1.d. „Indoklás a Hús- és Zsirak-hivatal kereskedelmi vállalattá való átszervezése ügyében.” 1947. január 21.

²⁷ Mártha 1946

1945 nyarára minden felszerelésüket elvesztették.²⁸ A Hús- és Zsiradék hivatal működésének legfontosabb feltétele az volt, hogy legyen sertésállomány, ezért a békéscsabai és a kőbányai szérumtermelés újraindítása, majd a debreceni telep megindításának terve 1945 őszen jelentős események voltak. Ezt igazolja az is, hogy a Közellátási Minisztériumban 1945. november elején válsághelyzet állt elő, és dosszié keletkezett, amikor a szovjet katonai bizottság a 120 kilónál nehezebb állatokat el akarta vinni jóvátételi szállításra.²⁹ Mindezek ellenére egy hónappal később a Közellátási Minisztérium és a Hús- és Zsiradék hivatal között konfliktus támadt a békéscsabai szérumtelep finanszírozása kapcsán.³⁰ Másodsorban az állategészségügy az állatorvosi igazolások miatt volt fontos terület: a beteg állatokat nem kellett beszolgáltatni, ezért az igazolás a kötelezettség elkerülésének egyik potenciális útja volt. Harmadrészt, az elhullott állatok feldolgozásának gazdasági szempontból volt jelentősége. A szérum-előállítás során levágott sertések feldolgozásának szabályozásából további részletek tudhatók meg a sertéshús korabeli értékesítéséről. A legtöbb rendelkezés a szalonna minimális vastagságát, tartósíthatóságát, szózhatóságát részletezte. Ezek szerint a határ 2 cm, a főszabály szerint csak a combon és a lapockán lehetett rajtahagyni a szalonnát. A comb, a lapocka, a tarja, az oldalas súlyát pontosan meg kellett állapítani, míg a fejből és lábból disznósajtot kellett készíteni. A gyomrot is le kellett sózni, a vastagbelet, legalább 12 m-t, pedig a szappanüzemek számára kellett gyűjteni.³¹ A körlevelek és rendeletek előírták, hogy a jóvátétel céljára átvett sertéseknek minimum 40 kg-osaknak kell lenniük, illetve azt is, hogy a sertéseket lehetőleg Budapestre, a nagytényi vagy kőbányai hizlaldába kell irányítani. Több körlevél foglalkozott a jóvátételi sertéseket felvásárló kereskedők jutalékával is.

A közellátás és beszolgáltatás kérdése már a második világháború alatt összefonódott az állami propagandával.³² A beszolgáltatással kapcsolatos kiadványok jelzik a beszolgáltatás politikai helyszínének változását. Kolta János földrajztudós és a kor egyik kiemelkedő közgazgatási szakértője 1942-ben és

²⁸ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28.

²⁹ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28.1945.november 10.

³⁰ MNL XIX-K-4-b 8.d. 28. 1945. december 13.

³¹ BFL Z-1015 1. d

³² Az állami erőszakszervezetek is a háború alatt léptek be a közellátásba. A *Csendőrségi Lapok*ban ekkortól tűnnek fel a sertés beszolgáltatással és -vágással kapcsolatos rendeletekhez kötődő esetek. Lásd például *Csendőrségi Lapok* 1944. január 15. 61. Szerkesztői üzenetek rovat <http://csendor.com/konyvtar/konyvek/CsendorsegiLapok/CsL-1944%20-%20OG/CsL1944%2002sz.%20jan%2015.pdf> A háború utáni irányra példa a következő: 1946-ban Keszy-Harmath Zoltán minisztériumi főosztályvezető által írt, illetve szerkesztett „Közellátási útmutató a rendőrség és az ellenőrző hatóságok részére” tartalmazza az alábbi példát: „Ha tehát a rendőrközeg a vendéglőben azt látja, hogy a szomszéd asztalnál sertéskarajt szolgálnak ki, a nyomozó intézkedéseket azonnal meg kell tennie a 10.880/1946. K.M. számú rendeletbe ütköző kihágás miatt. Nevezetesen a rendőrközegnek a bűnjel (ebben az esetben a sertéshús) megőrzése iránt kell intézkednie, a tanúk nevét és pontos lakcímét fel kell jegyeznie, stb. Hasonló a helyzet akkor, ha a rendőrközeg az országúton liszteszsákokkal megrakott kocsit lát” Keszy-Harmath 1946: 65.

1943-ban is kiadott, „A községi közellátási hivatalok vizsgálatának vezérfonala” című munkája a szakszerűség és alaposág jegyében igyekezett modellt adni a hivatalok jogszabály szerinti szervezéséhez és munkájához. Ugyanezen időszakban jelent a botanikus-újságíró Natter-Nád Miksa „A termésértékesítés új rendje és a kötelező beszolgáltatás a búzapontrendszer alapján” címet viselő két kötete, amely a gazdák számára kívánt részletes eligazítást adni arról, hogy miként válik a kötelezettség alapjává a búzaegység, ez milyen összefüggésben van a földadóval, illetve mi a szerepe a búzakötvénynek. 1944-ben a kecskeméti gazdasági hivatalnok, Tóth Dezső jóval rövidebb útmutatója erőteljes propagandával, a „Tíz vezényszó a gazdafront katonáihoz az új beszolgáltatási rendszerrel kapcsolatban” című tízparancsolattal indított. Ennek második pontja a következőképpen szólította meg az érintetteket: „*Gazdálkodj tervszerűen, hogy ebből az áldott magyar földből minél többet arathass és beszolgáltatási kötelezettségednek maradéktalanul eleget tehess!*” Majd így zárult: „*Ne elégedj meg azzal, hogy magad eleget teszel kötelességednek, buzdítsd erre gazdatársaid is! Akiről azt látod, hogy szándékosan nem teljesíti kötelességét, földjeit nem műveli, bujtogat, lázít, add át az igazságszolgáltatás ítéletének! Gazda! Árulónak nem lehet helye becsületes soraitokban!*”³³

1945 és 1946 folyamán a Közellátási Minisztérium két médiacsatornán keresztül, a Közellátási Szemlében és rendszeres rádióműsorokkal igyekezett hatni a közvéleményre.³⁴ A minisztérium tudatni kívánta, hogy a komoly ellátási válságban alternatív élelmiszerek és termelési módok felhasználására, város és vidék közötti cserére és szolidaritásra, külső segítségre, s mindenek fölött, kötött gazdálkodásra van szükség. A vezetés az ellátatlanok ellátását, a rendőrségi ellenőrzést és a személyre szóló szállítási igazolványok, vagyis a batyuzás szabályozását tekintette a közellátás fő feladatának, amelyet aktív propagandával is támogatott.

A kötött gazdálkodás modelljét rendeletek, intézmények, az emberi szükségletekkel és az állategészségüggyel kapcsolatos tudományos tudás, valamint az állami propaganda és erőszak együttese rajzolják ki. A kötött gazdálkodás a minimum igények számszerűsítésén, ezen belül érvényesíthető preferencia rendszeren, valamint a beszolgáltatás és az elosztás teljes körű ellenőrzésének igényén alapult. Ez a modell nem a Vörös Hadsereg bevonulásakor és nem is kizárólag annak hatására jött létre. A kötött gazdálkodás korabeli kormányzati értelmezésének során a városi és vidéki lakosság közötti érdekellentét kulcsszerepbe került. A következőkben ezt a látszólag magától értetődő ellentétet vizsgálom meg közelebbről Debrecen és a város tágabb környezetének kapcsolatán keresztül.

³³ Tóth 1944: 2.

³⁴ A rádióelőadások szerkesztett változatait az Athaneum Kiadó adta közre. Lásd például: Weinger Antal: A kukorica egészségi értéke, Szalay Gyula: A tejgazdálkodás új rendje, Endredi István: Cukornélküli gyümölcskonzerválás, Pehr Sándor: A kettős árrendszer, Dr. Berta Barna: A nyersbőr begyűjtése és konzerválása.

IGAZSÁGOS ELOSZTÁS, SERTÉS ÉS ZSÍR A VÁROSBAN: POLITIKAI PÁRTOK, MUNKA ÉS PIACOK

Debrecen 1944. október végére került a Vörös Hadsereg ellenőrzése alá. A Dohánygyár vezetése által az épületek és berendezés pusztulásáról a Dohányjövendéki Központi Igazgatóságnak 1945 tavaszán küldött jelentésében az október 17. és október 22. közötti napokra vonatkozóan tűnik fel háborús belövés. A város és környéke november végéig hadművelleti terület volt. A megmaradó német egységek és az ezek elvonulását fedező magyar hadsereg maradványai a Tiszántúlon több ütközetben próbálták meg lelassítani a szovjet előrenyomulást. A szovjet katonai vezetés Vásáry Istvánt, az 1945 előtt és után is rendkívüli politikai pályát befutó volt polgármestert bízta meg Debrecen ellátásának és igazgatásának újjászervezésével. Ez december elejére sikerült, ekkor jött létre a városi nemzeti bizottság, újjáalakult a törvényhatósági bizottság és a hónap közepén már folyt a nemzetgyűlés összehívását előkészítő munka is.

A rendőrkapitány által Óry István kisgazdapárti debreceni főispánnak 1945 februárja és augusztusa között heti rendszerességgel küldött jelentésekből rekonstruálható, hogy a város számára a szovjet katonaság jelenléte jelentős, de hullámozó mértékű megterhelést jelentett. A szovjet katonák létszáma mintegy kétezer főről indult, s tavasz végén heti 100 és 300 között stabilizálódott, igaz, április 10-én éppen 806 szovjet katonát kellett elszállásolnia a városi hatóságoknak. Komoly terhet jelentett mind a szovjet, mind az angol és amerikai fegyverszünetet ellenőrző bizottság elszállásolása, hiszen ezek is több tucat tisztviselőből álltak. Folyamatosan jelentős maradt a lopások száma, ezek az összes bűncselekménynek legalább a felét tették ki, s hetente akár több mint száz lopási ügyet is jelenthettek. Feltételezhetjük, hogy a lopások sok esetben élelmiszerhez kötődtek. A rendőrségi jelentések alapján a város életében az internálások 1945 elejétől jelen voltak, az internáltak száma jellemzően heti néhány fő volt. Ennél rendre jóval több, 40-100 ún. „politikai ügy” keletkezett a rendőrségen.

A város lakossága 1944 végén alig 90 000-re esett vissza, majd 1945-46 folyamán folyamatosan nőtt, és hamarosan elérte a 120 000-es létszámot.³⁵ Ezen belül a közellátási szempontból kiemeltnek tekintett ipari lakosság létszáma a Közellátási Minisztérium számításai alapján 1946-ban mintegy 32 000 főt tett ki.³⁶ A városi rendőrség létszáma némileg hullámozott, de összességében a tél végi 310-ről júliusra 500 fölé emelkedett, igaz, működőképes fegyver csak ötödannyi volt. A mindennapokhoz tartozott a szovjet igények alapján végzett közmunka is, amelyre külön intézmény alakult „Munkaközvetítő” néven. (A jelentések nem számoltak be arról, hogy a szovjetek ebben az időszakban debrecenieket munkaszolgálatra deportáltak volna.)

³⁵ MNL HBmL IVB 901/a 20 .cs. Jelentések a rendőrkapitánysági működésről

³⁶ MNL OL XIX-K-4-b 1.d. 2. dosszié Kenyérgabona őrlési és fogyasztási adatok 1946. október 30.

A vizsgált időszakra vonatkozóan a debreceni Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei meglehetősen szegényesek, s a lakosság élelmezési viszonyairól konkrét információt alig tartalmaznak. Az élelmiszerellátás kapcsán a testület leggyakrabban a városi tisztviselők háború alatti esetleges sikkasztásával, valamint a Végh Dezső közellátásért felelős alpolgármester személyét ért támadásokkal foglalkozott. E mellett a Vásáry-testvérek elleni, termelés és beszolgáltatás akadályozásáról szóló vád, illetve Szobek államtitkár látogatása tűnt fel a napirenden.³⁷ Az élelmiszer ellátás szempontjából, a jegyrendszer preferenciái miatt, az ipari üzemek fontos forrásokat képezhettek. Az 1944. júniusi és szeptemberi bombázások következtében Debrecen ipari üzeleinek irattárai jelentős részben elpusztultak. A legjelentősebb üzemek közül az állami kézben levő Dohánygyár iratanyaga a legépebb, 1945 tavaszától már viszonylag jelentős mennyiségű, azonban a kutatás szempontjából releváns dokumentumokat nem tartalmaz. A fenti üzemmel szomszédos MÁV Járműjavító (Vagonygyár) 1944 és 1948 közötti dokumentációjának nem bukkantam nyomára. A Kiss-testvérek Bőrgyaraként ismert üzem irattárából alig néhány (igaz, témánk szempontjából igen jelentős) oldal maradt ránk 1945-46-ból. A város nyugati részén működött a város legnagyobb létszámú, magántulajdonban levő üzeme, a Falk-Stern Egyesült Kefegyár. Ennek államosítás előtt keletkezett iratanyagából fennmaradt néhány csomónyi, de 1944-46-os időszakból alig valami, ráadásul a munkásellátásról egyetlen adat sincs ezek között. Mindezen körülmények miatt ez az alfejezet főként a főispáni iratokon és a korabeli napilapok által közölt eseményeken alapul.

Debrecenben 1945-ban több napilap is működött, s ezek fejlécükben deklaráltan valamelyik politikai párt orgánumai voltak. A városban a Vörös Hadsereg által kiadott Új Magyar Szó című napilap 1945. január végén beszüntette debreceni működését, s ekkortól Új Szó néven Budapesten jelent meg. A *Debrecen* a Független Kisgazda- Földmunkás és Polgári Párthoz, a *Néplap* a Magyar Kommunista Párthoz, a *Debreceni Szabad Szó* a Nemzeti Paraszt Párthoz, míg a *Tiszántúli Népszava* a Magyar Szociáldemokrata Párthoz tartozott. A tudósítások többségét 1945-ben a háborúról, a béketárgyalások esélyeiről, illetve a háborús bűnösökről és népbírósi perekről, valamint az egyéb bűncselekményekről szóló cikkek tették ki.

A közellátásról szóló vita csak 1945 őszén, a november eleji országgyűlési választást megelőző hetekben vált rendszeressé.³⁸ A diskurzus hamar polarizáló-

³⁷ MNL HBmL XVII. 2. z.k. 215-218.

³⁸ A közellátással kapcsolatos első pengeválásra 1945 májusában került sor, amikor a *Tiszántúli Népszava* és a *Néplap* támadta Faragho Gábor, az Ideiglenes Nemzeti Kormány első közellátási miniszterének személyét, majd a kisgazda kötődésű Óry István közellátási kormánybiztosként végzett tevékenységét, míg a *Debrecen* erre a területért felelős, a kommunisták által támogatott debreceni alpolgármester, Végh Dezső, és a helyi Közellátási Felügyelőség döntéseinek bírálatával reagált. Ezek a döntések a lap szerint ugyanis korlátozták a vidéki települések és a város közötti kereskedelmi kapcsolatokat.

dott: a cikkek úgy értelmezték a helyzetet, hogy a városi munkásság és a vidéki lakosság igényei álltak szemben egymással. A *Tiszántúli Népszava* 1945. szeptember közepén, a *Néplap* 1945. október közepén indított rendszeres támadást a közellátás kisgazdapárti vezetői, elsősorban a debreceni és a szabolcsi főispán ellen. Utóbbi október 24-én azzal vádolta az FKgP-t, hogy a munkásoktól beszoigáltatás címén elvitette a malacokat, s azt a benyomást keltette, hogy ez Végh Dezső utasítására történt, amivel nem csak rontotta a Kommunista Párt hitelét, de pánikot is előidézett, amely tömeges feketevágást eredményezett. A vádak nem párosultak a hatások feltárásával és elemzésével. A morális pánikot tovább gerjesztette a piaci árkörkép, illetve annak propagandisztikus ábrázolása. Az „életképek” hol az igénytelen munkáscsalád éhezéséről, a rántott kőmenyagglevesen, paradicsomlevesen tengődő apáról és gyerekeiről, valamint a főzni próbáló anyáról, hol a köztisztviselők erkölcsi hanyatlásáról szólnak. A napilapok által rekonstruált-konstruált közellátási vonatkozású események közül kettő kapcsolódott kollektív fellépéshez. Szeptember közepén tízezres tüntetés zajlott, október 25-én pedig a Klinika dolgozói vonultak fel és léptek sztrájkba a halálos áldozatokkal járó energia- és élelemhiány miatt.

A közellátást tárgyaló cikkek középpontjában leggyakrabban a kenyérellátás állt. A piaci árakról és helyzetről a debreceni napilapok cikkei hús tekintetében csak baromfira vonatkozó adatokat tartalmaztak, a zsír- és sertéshús piaci kereskedelméről nem értesülünk. Az egyik legnagyobb élelmiszer-vonatkozású és hírértékű eseménycsoportot a közellátási értekezletek, illetve a tisztviselők miniszterekkel folytatott budapesti találkozási alkották. A hírlapi beszámolók azt a benyomást keltették, hogy azok a jó vezetők, akik képesek a fővárostól kiharcolni az életkörülmények javítását. A budapesti utak diplomáciai misszióként, sőt, szinte hadműveletként jelentek meg. A közellátási vonatkozású rendeletekről minden napilap beszámolt, azonban ezek a hírek szinte kommentár nélkül jelentek meg az oldalak közepén.

A debreceni sertéshús-forgalom egyik legfontosabb színtere a délkeleti városrészben, a fő vasútvonalak közelében működő vágóhíd volt. 1945. szeptember közepén minden napilap beszámolt arról, hogy Végh Dezső olajütőt avatott a 19. század vége óta működő Vágóhíd területén, ahol egyben a térség legfontosabb hűtőháza is működött. A Debrecent ért két legjelentősebb bombázás a vágóhídi létesítményeket is érintette. A gyorsfagyasztásra alkalmas hűtőház 1946 elején még működésképtelen volt, a másik, viszonylag modern, 1930-as évek végén épült hűtőház eredetileg hosszabb távú raktározásra épült, így a nagy tömegű állat levágásából következő igények kielégítésére nem volt alkalmas. Ez megmutakozott a jóvátétel kapcsán is, amikor a Vörös Hadsereg 2000, a Hortobágyról Debrecenbe szállított szarvasmarhát vágatott le. A kapacitáshiány nyomán a Vágóhíd igazgatója átfogó fejlesztési tervet vázolt fel, amelyben nem csak új hűtőház, de az állatvásár Vágóhíd közelébe telepítése és új, angol exportra

termelő, szalonna sózására alkalmas részleg felállítása is szerepelt.³⁹ Az újjáépítés és a Vörös Hadsereg igényei mellett a vágóhíd működése szempontjából a legfontosabb probléma a vágási monopólium volt. A szövetkezetbe és szakszervezetbe (Debreceni Húsipari Munkások Termelő- és Értékesítő Szövetkezete) tömörült vágóhídi hentesek 1945 és 1948 között többször igyekeztek elérni, hogy Debrecen tiltsa meg más henteseknek, hogy bérvágást vállaljanak.⁴⁰ Az egy-egy vágás kapcsán megjelenő feszültség sokszor fizikai erőszakkal fenyegetett, így potenciálisan veszélyeztette a város ellátását. A városvezetés végül elfogadta a szövetkezet bérvágatással kapcsolatos igényét. A közellátást portfóliószerűen magához rendelő alpolgármester, Végh Dezső így megtartotta a szakszervezetek támogatását.

A *Néplap* és a *Tiszántúli Népszava* 1945 őszén több cikket közölt egyes debreceni ipari üzemek ellátási problémáiról. Ezen írások témája főképpen az újjáépítés szempontjából kiemelt, s a városban legnagyobb nehézipari üzemként ezreket foglalkoztató Vagongyár volt, ahol a fizetések késedelmes kifizetése adott témát. A *Néplap* a Rex Gyógyszergyár vezetőit is a burgonya és a liszt visszatartásával vádolta. A *Tiszántúli Népszava* a Kiss Testvérek Bőrgyárának sorsával foglalkozott több cikkben, mivel itt a tulajdonjog miatt per indult az üzemi bizottság és a Kiss fivérek között. A bőrgyár levéltári anyagában három dokumentum utal munkások éllemezésére.⁴¹ Az első 1945 januárjából származik, és több körülmény is kiolvasható belőle. A Vörös Hadsereg átvonulása ellenére a hivatali rend megmaradt, illetve még a télen visszaállt, hiszen az üzem vezetése az alispánhoz fordult sertésvásárlási és -vágási engedélyért. Város és vidék között élő kereskedelmi kapcsolat volt, Hajdúnánás ugyanis 40 kilométerre fekszik Debrecentől. Ez a tény azonban azt is tükrözi, hogy igen messze kellett menni azért, hogy jelentős mennyiségű zsírnak való húst tudjon szerezni az üzem, amely tehát napi egyszeri meleg ételt biztosított a személyzet számára. Az időrendben második, 1945. februári dokumentum arról tudósít, hogy a hadiüzemek dolgozói éllemezési szempontból előnyösebb helyzetben voltak, mint mások, hiszen érdemes volt ezt a státust igazolni. A harmadik forrás két stratégiaileg fontos üzem, a hajdúböszörményi malom és a bőrgyár közötti barter tranzakcióról ad hírt. Az nem világos, hogy a bőrgyár ki felé kellett, hogy igazolja a teljesítést, de fontosnak tartotta kiemelni, hogy a beérkező lisztet a munkáskonyha kapta.

Az ipari munkások nézőpontja alig ismerhető meg a helyi közellátási iratokból. Az állami tulajdonban levő Dohánygyár üzemi bizottsága és szakszervezete 1945 végén felháborodott hangú levelet küldött a közellátási miniszternek, kérve, hogy a dolgozókat mentesítsék a zsírbeszolgáltatás kötelezettsége alól „*Ha a dolgozókat nem tudják ellátni a mindennapi szükséges dolgokkal, ne vegyék azt el legalább, ami a dolgozónak van. Kéri a dohánygyári munkásság, hogy abból a malacból,*

³⁹ MNL HBmL IV.B 1402/d. 1946.október 7.

⁴⁰ MNL HBmL IV. B. 1402/d. 12.285/1946

⁴¹ MNL HBmL XI. 6.

amit feketén vásárolt, ennivalóval hizlalt, ha egyáltalán hizott malacnak lehet mondani, sokszor ingóságait eladva, mentesítve legyen a sertésbeszolgáltatás alól.”⁴²

A sertések forgalmáról és szerepéről több információhoz jutunk az apróhirdetésekből, mint az újságírók által írt cikkekből vagy az üzemek levéltárának fennmaradt dokumentumaiból. A lakossági hirdetések minden napilapban feltűntek, ugyanakkor ezeknek a *Debreczen* a többi helyi napilapnál jóval nagyobb teret szentelt. Ezek a hirdetések felülírják a napilapok városi munkások és vidéki gazdák szembeállításán alapuló narratíváját, mutatva, hogy a debreceniek jelentős része foglalkozott állatokkal, s városon belül is előállt az iparcikkek hiánya.⁴³ Többek között a következő felhívások olvashatók: „Egy kétéves anyakocát elcserélnék két kisebb vagy egy nagy anyakocáért”, „Zsír adok férfi felöltőér.”, „Sertést feles hizlalásra elvállalok. Ugyanott bútorozott szoba férfinak kiadó”, „Malacot vagy zsírt adok búzáért”, vagy „Elcserélném négyhónapos malacomat bútorért vagy tüzelőért”. Másrészt, az üzenetek felhívják a figyelmet arra, hogy csereértéke révén a sertésnek és a zsírnak nagyobb szerepe volt a városi háztartások életképessége szempontjából, mint azt a napilapok napirendje alapján gondolhatnánk. Erre utal az az 1945. február 5-én kelt rendőrségi jelentés is, amely az élelmiszerpiacok ellenőrzéséről számol be. „A Rákóczy és Csapó utcai piacokon különleges helyzetet teremt az, hogy orosz katonák nemcsak vevőként, de elég nagy számban eladóként is jelentkeztek. Az általuk árusított élelmiszer (nagyobb részt szalonna és hús) az előírányzott áron felül jóval magasabb áron kerül forgalomba, de a kis felhozatalra való tekintettel vevőre talál.”⁴⁴

Összességében az ún. fehérru piacról a városi lakosság körében kevés közvetlen információval rendelkezünk. Személyes források hiányában a pártokhoz kötődő napilapok politikai mobilizáció szándékával gyártott értelmezési keretei és riportjai közül alig szűrődik ki valami az egyének által megélt valóságról. Annyi kijelenthető, hogy, miközben a hiány kapcsán előfordultak tüntetések és kollektív fellépés, 1945-ben a debreceniek nem kizárólag az FKgP-SZDP-MKP versengés által sulykolt város-vidék ellentét mentén viszonyultak a sertésekhez és azok hiányához. A propaganda sikeréhez nehéz mérőszámot rendelni; azt viszont megállapíthatjuk, hogy a levéltári tájképet maga a propaganda és a törsvonalak elmélyítésének szándéka uralta.

⁴² NML HBmL IVB 1402/d. 1945. december 3.

⁴³ A Timár Lajos-Baranyi Béla szerzőpáros, majd Timár Lajos *Vidéki városiak* című munkája is hangsúlyozza, hogy a debreceni őstermelők és mezőgazdasági munkások száma 1910 és 1944 között nem, vagy alig csökkent, 25% körül mozgott. Véleményük szerint az ideiglenes mezőgazdasági munkásság számának 1930-as évek eleji növekedése statisztikai értelemben ellensúlyozta a tönkrement őstermelőket, akik kiestek a kategóriából. Valójában a két csoport között jelentős átfedés lehetett.

⁴⁴ MNL HBmL IV.B 901/a 20. cs.1945. február 5.

VIDÉKI HÁZTARTÁSOK ÉS SERTÉSEK A BESZOLGÁLTATÁS ÁRNYÉKÁBAN

A tanulmány harmadik, záró szakaszában a Debrecen körüli vidéket helyezem középpontba. 1945 ősze és 1946 nyara között a vidék-város viszony, a beszolgáltatás közösségi szintű hatásai, valamint az emberek és háziállataik közötti viszony egységes keretet képeztek.

A jóvátételi kötelezettségből eredő, a közösségre nehezedő kényszerrel szemben nem bontakozott ki kollektív vagy közösségi szintű ellenállás. A hajdú vármegyei, majd Óry István lemondása után a debreceni főispáni és így a közellátási kormánybiztosi tisztet betöltő Balogh Istvánhoz érkezett panaszokból az derül ki, hogy a konfliktusok jelentős része a helyi hatalmi viszonyok érvényesítése közben a lakosok által egymásnak okozott kárból eredt. A beszolgáltatásból eredő terhek elosztását részben a helyben szerveződő Nemzeti Bizottságok és Termelési Bizottságok, valamint a jegyzők és előljárók döntései határozták meg. A terhek elosztása tükrözte a falvakon belüli, részben folytonos, részben átalakulóban levő hatalmi viszonyokat, de vissza is hatott azokra. A bihar vármegyei alispán a községi előljárókat felszólította, hogy hagyják abba azt a gyakorlatot, amelynek keretében *„olyan egyénektől is vettek el jószágokat, akiknek arra szükségük lett volna, és azt másnak juttatták azon a címen, hogy a volt tulajdonosnak előzőleg jószágga nem volt”*.⁴⁵ Balmazújvárosban előfordult, hogy a háromból egy sertés beszolgáltatására kötelezett egyik (női) háztartásfő egy másik helyi lakos kocáját hajtotta ki a jóvátételi kötelezettség teljesítése címén. Ezt a körülményt a helyi Termelési Bizottság ismerte, de a kárvallottat nem volt hajlandó kárpótolni, mivel a bizottság szerint ezen az alapon minden háztartást kárpótolni kellene.

Ennél részletesebben ismerünk egy másik esetet. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete nyomán Fazekas Etelkának Kaba községben, 1945 harmadik negyedévében – saját panaszlevelére írt utóirata alapján – 40 kg sertést kellett beszolgáltatnia. Az október 19-ét megelőző napokban történt, hogy az orosz katonákat éjszakára lehetett várni Kabán, így a disznókat hamar a községházán összetákolt ólba kellett vinni. Mérlegelés közben az egyik süldő leugrott a szekérről, s csak később derült ki, hogy éppen idős Fazekas Etelkéé, aki személyesen csak késő este jelent meg a községháza udvarán. Porcsin Ambrus helyi lakos, beszolgáltatási biztos szerint, mire Fazekas Etelka odaért, már az ólba tették az udvaron kószáló állatot, amelyről először azt hitték, hogy már onnan bújt elő. Porcsin kérdésére az idős nő azt mondta, hogy a sertés 80 kilogramm súlyú, s ebben megegyeztek. A közellátási miniszternek címzett panaszlevelében Fazekas Etelka ezt tagadta, s azt állította, hogy az állat valójában 100 kg súlyú volt. Ezért kérte, hogy térítsék meg neki a kötelezettség és a beszolgáltatott élősúly különbözetének árát, mivel munkaképtelen, s idős anyjának háború

⁴⁵ MNL HBmL IV. B. 406/b 701.d 1674.

alatti halála nyomán senki sem támogatja, ráadásul háza a Kabát érintő súlyos harcokban megrongálódott, lakhatóvá kell tenni a hideg esős idő beállta előtt.⁴⁶ A két körben is lezajló, s a fennmaradt dokumentumok alapján 1946 áprilisában lezáruló vizsgálat végül arra hivatkozva utasította el a kártérítési igényt, hogy lehetetlen megállapítani a kérdéses sertés súlyát, mivel a szovjet katonák csak az összsúlyt ellenőrizték, az előzetes disznóméreből pedig Fazekas Etelka malaca kimaradt. A beszolgáltatást adminisztráló és ellenőrző helyi intézmények, valamint a beszolgáltatáson alapuló kötött gazdálkodás helyi szinten elősegítették az egyes lakosok marginalizálására alkalmas narratívák kialakítását. A folyamat egyik legfontosabb aspektusa a sertések beszolgáltatása volt.

Előfordultak olyan esetek is, amikor a vidéki lakosság közvetlenül a rendőrséggel került szembe. A közellátási rendszerrel kapcsolatos panaszok közül azok, amelyek a rendőri fellépést sérelmezik, jellemzően azzal érveltek, hogy a pénz elértéktelenedése miatt elkerülhetetlen a cserekereskedelem. Egy esetben egy család szalonnával szeretett volna fizetni egy családtag eltemetéséért, míg egy másik család az eladott serteshús árából akart igavonásra alkalmas szarvasmarhát vásárolni. A rendőrség mindkét esetben elkobozta a húst.⁴⁷ A sertésekhez kapcsolódó legnagyobb botrányt és a legszélesebb körű nyomozásra okot adó ügyet a Magyar Kommunista Párt megyei lapja, a *Néplap* egyik cikke robbantotta ki. A cikk hajdúböszörményi állatorvosokat vádolt korrupciós gyakorlatokkal, amelynek keretében a beszolgáltatandó sertéseket betegnek nyilvánították. A nyomozás egyik legfontosabb adatszolgáltatója egy másik hajdúböszörményi állatorvos volt. A tanúvallomásokról felvett jegyzőkönyvekből inkább az derül ki, hogy leromlott és beteg helyi sertésállománnyal, s nem tudatos és szervezett vagyonmentő akcióról volt szó.⁴⁸ Esetenként tehát a vidéki lakosság megkérdőjelezte a kötött gazdálkodás racionalitását. Amint fentebb már volt róla szó, az állategészségügy, illetve az ezzel kapcsolatos szaktudás a rendszer egyik pillérévé vált, így a döntések könnyen politikai értelmet kaptak.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a vidéki háztartások esetenként meglehetősen távol maradhattak a várostól. 1946 elején Jakab Vilma néhány Budapesten töltött év után 1942 februárja óta ismét szülőfalujában, Bihartordán élt férjével és korábbi kapcsolatából született lányával. Fia ekkor már önálló háztartásban élt feleségével és közös gyermekükkel. Háztartásuk gazdasági jellegű eseményeiről Jakab Vilma kalendáriumi bejegyzéseiből értesülünk, amelyek 1939 és 1952 között keletkeztek, s amelyeket Sándor Mária publikált. Bihartorda Bihar vármegye azon részén feküdt, amelyből több fennmaradt alispáni irat is tudósít a Vörös Hadsereg és a lakosság konfliktusáról, az elkövetett atrocitásokról. 1945. április végén „Balmazújvárosra irányított 11 drb szarvasmarha közül Derecske és Berettyóújfalu között egy orosz főhadnagy 1 drb szarvasmarhát minden további

⁴⁶ MNL HBmL IV.A. 901/a 4.cs. 424/1946

⁴⁷ MNL HBmL 1402/d. 1543/1945.

⁴⁸ MNL HBmL IV.A 901/g. 1409/1945.

indok nélkül elvitt az autójával.”⁴⁹ Ugyanebből a dokumentumból tudható, hogy egy másik alkalommal kilenc juh jutott erre a sorsra, ezeket több orosz katoná vitte el ellenszolgáltatás nélkül. Ennél nagyobb sebeket ejtő erőszaknak és családi tragédiának is maradt lenyomata. A derecskei járás főszolgabírója 1944. november végén igyekezett a bihar megyei alispán segítségét vagy közbenjárását megkapni azokkal a beszállásolt szovjet katonákkal szemben, akik rettegésben tartották a lakosságot: „...élelem, bor stb. utáni keresés ürügyével magánlakásokba behatolnak...a nőkkel szemben gorombán viselkednek, esetleg erőszakoskodnak.”⁵⁰

Jakab Vilma 1944. őszi bejegyzései arról tudósítanak, hogy egy ideig a családnál rendezkedett be az orosz tiszti konyha. Az ekkor született bejegyzéseket átszövi a félelem, így konkrét események és kontúrok alig azonosíthatók. Annyi bizonyos, hogy Vilma fiát elvitték a Szovjetunióba. 1945-ből nem maradtak feljegyzések, az a kiadásból nem világos, hogy ezek elvesztek, vagy nem is léteztek. Jakab Vilma 1946-os bejegyzéseiben visszaállt a front átvonulása előtti ritmus. A közölt információ egy része azt tükrözi, hogy a szalonna az év első felében pénzként funkcionált, s így azt is, hogy léteztek valódi alternatívák a kötött gazdasághoz képest:

[Január] „A Lilit elvittük Dancsházára 7-én, egy 20 kilós malacér’, a Lili 36 kiló volt. [...] Január 15-én vettük a gúnár libát, 3 és fél kiló szalonnáér”⁵¹

[Március] „13-án csaltam el a kis Mukimat reggel fél hatkor Kiss Elekék[hez], nehéz szívvel, kedves jószág volt. Berettyóújfaluba’ március 14-én vettük az egyik kismalacot, 6 kiló szalonna[...] A másik kismalacot itthon vettük, Csóka Gyulától. Egy nadrág és három kiló zsír, egy hét múlva, március 24-én.”⁵²

A forint megjelenését közvetlenül a feljegyzések nem mondják ki, azonban szeptember elején már egyszerű vételről értesülünk:

[Szeptember] „12-én vettük a két kis potyka malacot a Varga Lázár-tanyáról, meg Újfaluba’ egy mázsa szilvát.”⁵³

A fenti, sertéskereskedelemmel kapcsolatos bejegyzések földrajzilag igen szűk kört rajzolnak ki, amely sem a Bihartordától alig 45 kilométerre fekvő nagyvárost, Debrecent, sem olyan közeli központi helyeket, mint Nagyrábé vagy Püspökladány, nem foglalja magába. Mindössze a mintegy 25 kilométerre fekvő város, Berettyóújfalu és a három kilométerre található, Bihartordánál kisebb lélekszámú település, Bihardancsháza tűnik fel a forrásban. Mindkét település élelemcsere helyszíne, Berettyóújfaluból malacot és szilvát, Dancsházán egy valószínűleg birkaként azonosítható Lili nevű jószágot lehetett beszerezni. A város-vidék kapcsolat Jakab Vilma háztartása számára fontos, de csak

⁴⁹ MNL HBmL IV. B. 406/b 701.d 1436.

⁵⁰ L. Balogh Béni: „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944-47 között, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015 253-254

⁵¹ Sándor 2014: 191.

⁵² Sándor 2014: 192.

⁵³ Sándor 2014: 195.

mikroregionális szinten érvényesülő, illetve kifizetődő viszonyrendszer volt. Annak ellenére is ez volt a helyzet, hogy a család az 1930-as években éveket töltött a fővárosban, tehát volt képe az ottani piaci helyzetről, keresletről.

Jakab Vilma bejegyzései képet adnak az ember és a háziállat közötti kölcsönhatásról, s ennek a háztartás gazdálkodására gyakorolt hatásáról. Egyrészt szerepe volt az érzelmi kötelékeknek. Vilma egyik állathoz, Mukihoz való ragaszkodása egyértelmű, ezt még a szó szerint nem vehető „kis” jelző is fokozza. Hasonló kötelékről novemberből is van bejegyzés, ekkor „két kis drága malacunk” csatlakozott a nevelt disznókhoz. Másrészt, a bejegyzések ritmusát jelentős részben az állatok ivarzása, így például a kocák „rühetése” vagy a szárnyasok tojásainak keltetése adta.

Összegezve tehát elmondható, hogy vidéken a beszoigáltatási rendszer elősegítette olyan hatalmi viszonyok kialakulását, amelynek keretében sok háztartásfő (köztük számos nő), került szembe az újonnan szerveződő helyi intézményekkel. A vidéki közösségek tagjai közül egyesek megpróbálták a megnövekedett terheket valamely másik háztartásra hárítani, így egymással is szembekerültek a falu egyes lakosai. Felfigyeltünk arra is, hogy a jóvátétel és a beszoigáltatás nyomán megnőtt az állatok, legfőképpen a sertések politikai jelentősége, s így az egyes állatok váratlan, a nyilvántartást befolyásoló reakciói hatással lehettek a háztartások gazdasági-társadalmi és politikai helyzetére. A hatalommal való direkt konfrontációhoz a kötött gazdálkodás és az infláció közötti ellentmondás, valamint az állatok egészségi állapotával kapcsolatos szakértelem politikai súlyának növekedése vezetett. Az állatok és emberek közötti kapcsolat továbbra is meghatározó maradhatott a háztartások gazdálkodásában. Létezett egy háztartásokon belüli érzelmi gazdaság, amely kihatott az egyes állatokhoz kapcsolt értékre is.

KONKLÚZIÓ

A kötött gazdálkodás a második világháború alatti és utáni időszak egyik kulcsfogalma, amely jelentősen befolyásolta az élelmiszerellátás helyzetét és a város-vidék kapcsolat változásait. A közellátás igazgatásának irányítói a kötött gazdálkodásban látták a jóvátételi szállítások biztonságának és a főváros ellátásának kulcsát. Ez a gazdálkodási forma a forint bevezetése után az árak és bérek stabilitásával kapcsolatos stratégiában is döntő tényező maradt. A fővárosi élelmiszerhiányt magyarázó jelentések a rendeletalkotást az ellátásra jogosultak körének szűkítésére és a kiemelt kategóriákba tartozók élelmezésének biztosítására ösztönözték. Ugyanakkor a vidéki lakosság által teljesített beszoigáltatás szintjét 1946-ra vonatkozóan megfelelőnek ítélte a közellátási tárca. A megyei szinten beszoigáltatott hús- és zsírmennyiségekről nem álltak rendelkezésre pontos információk, az állatállománnyal kapcsolatos kockázatokról azonban

készültek feljegyzések. A kötött gazdálkodáshoz rendeleteken és intézményeken kívül a tudományra is szükség volt. A kalóriaértékek számítása mellett az állatokat pusztító járványok féken tartása, valamint a malacok hizlalása legalább annyira tudományos, mint amennyire politikai kérdések voltak.

A közellátási iratok a közösségen belüli ellentétekre, egyes lakosok marginalizálódására, valamint az állami adminisztrációval kapcsolatos várakozásokra, s nem az egységes vagy összehangolt paraszti stratégiára világítanak rá. A források rámutatnak az ember és állat közötti kapcsolat gazdasági és társadalmi jelentőségére. A Budapesten kívüli városi életvilág, legalábbis Debrecen, egyszerre tükrözte a pártok adminisztratív pozíciókon keresztül jelentkező totális igényeit, a hiányt és a mindkét tényezőt felülíró spontán létező piacok lehetőségét. 1945 története nem írható le egyetlen folyamatként, a tárgyalt időszakot éppen a folyamatok egyidejűsége teszi fontossá. A sertések, hús és emberek közötti viszony olyan kérdés, amely közelebb visz bennünket a kapcsolatok sokféleségének megértéséhez.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár, Közellátási Minisztérium iratai, MNL XIX-K-4
 Budapest Főváros Levéltára, Hús- és Zsiradékivatal iratai, BFL Z-1015
 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Főispáni iratok, MNL HBmL IV B. 901.
 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára MNL HBmL Bihar vármegyei alispánjának iratai IVB. 406
 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok iratai XVII.2
 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Állami gazdasági szervek iratai, MNL HBmL XXIX.
Tiszántúli Népszava
Néplap
Debreczen
 Harsány Péter 1947: *Mit és miből mennyit takarmányozzunk?*
 Horváth Julianna – Szabó Éva – Szűcs László – Zalai Katalin 2003: *Pártközi értekezletek 1944–1948. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció*, Napvilág Kiadó, Budapest.
 Keszy-Harmath Zoltán (szerk.) 1946: *Közellátási útmutató a rendőrség és az ellenőrző hatóságok részére*, Budapest.
 Kulín Sándor 1944: *A sertéstartás és hizlalás üzemgazdasági kérdései*
 Mártha Zsuzsanna 1946: *Magyarország élelmezési helyzete és mezőgazdasági termelése*. Gazdasági Kutató Intézet, Budapest.
 Szűcs László 1997: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsai jegyzőkönyvei, 1944. december 23.–1945. november 15.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.

Tóth Dezső 1944: Tanácsadó az 1944-45. gazdasági évre: a mezőgazdasági termelők termelési és beszolgáltatási köteleységével kapcsolatosan kiadott rendeletek teljesítéséhez határidő naptárral, Kecskemét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baranyi Béla – Tímár Lajos 1977: Debrecen iparfejlődésének néhány sajátossága a tőkés korszak utolsó negyedszázadában és a szocializmus építésének időszakában. *Századok*, (111.) 5. 899-940.
- Bódy Zsombor – Horváth Sándor: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. MTA BTK, 2015.
- Bottoni, Stefano 2014: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Erdmann Gyula 1992: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956*. Békéscsaba
- Feitl István (szerk.) 2003: *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945-47*. Napvilág, Budapest.
- Föglein Gizella 1993: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944-1949*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gábor Péter 2013: *Jóváétel és külkereskedelmi orientációváltás Magyarországon, 1945-1949/51*. (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Gyarmati György 1995: A parlamentarizmus korlátai és annak következményei az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére In: Feitl István (szerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-45*. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 152-170.
- Gyarmati György 1996: *Harc a közigazgatás birtoklásáért*. *Századok* (130.) 3. 497-572.
- Honvári János 2012: *Magyar jóváétel a II. világháború után*. *Rubicon online plusz* (3) http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_jovattetel_a_2_vilaghaboru_utan/ letöltve: 2015. november 8.
- Nagy Netta 2013: *A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiok a beszolgáltatás éveiben*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Pittaway, Mark: *The Workers' State*, 2012.
- Sándor Mária 2014: "Írtam ide... Jakab Vilma." Egy bihartordai háziasszony feljegyzései. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve XVII–XIX*. Berettyóújfalú. 171–217.
- Tímár Lajos 1993: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920-1944*. Magvető, Budapest.
- Tóth Judit 2011: *Padlássöprések kora – A beszolgáltatás Pest megyében (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 9.)*. Budapest
- Ungváry Krisztián: *Gyötrő illúziók. Bibó és 1945 eseményei* http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:tanulmanyok/1945_56/bibo letöltve: 2016. április 30.